

KOGNITIV TILSHUNOSLIK VA UNDAGI STEREOTIPLAR

Baxriddinova Dildora Oktamovna, Jizzax davlat pedagogika universiteti Xorijiy tillar fakulteti, "Ingliz tili nazariyasi va amaliyoti" kafedrasida katta o'qituvchisi, dotsent v.b.

<https://orcid.org/0000-0003-0111-8986>

e-mail:

dildora.bahriddinova86@gmail.com

COGNITIVE LINGUISTICS AND STEREOTYPES IN IT

Bakhriddinova Dildora Oktamovna, Jizzakh State Pedagogical University Faculty of Foreign Languages, Department of English Theory and Practice senior teacher, acting associate professor

КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА И СТЕРЕОТИПЫ В НЕЙ

Бахриддинова Дилдора Октамовна, Джизакский государственный педагогический университет, факультет иностранных языков, кафедра теории и практики английского языка, старший преподаватель, исполняющий обязанности доцента

Annotatsiya: Kognitiv tilshunoslik tilni transformatsiyalanishida va kodlashtirilishida kognitiv mexanizm sifatida uni o'rganadi. Bu tilshunoslikning maqsadi qabul qilish jarayonining qay tarzda paydo bo'lishi, kategoriyalanishi, tasniflanishi va dunyoni o'z nuqtayi nazaridan tushunishni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: kognitiv tilshunoslik, oraliq tili, stereotiplar, konsept, stereotip, axborot kognitiv model, "madaniy model".

Abstract: Cognitive linguistics studies language as a cognitive mechanism in its transformation and encoding. The goal of linguistics is to understand how the process of perception emerges, categorizes, classifies, and understands the world from one's point of view.

Key words: cognitive linguistics, intermediate language, stereotypes, concept, stereotype, information cognitive model, "cultural model".

Аннотация: Когнитивная лингвистика изучает язык как когнитивный механизм в его преобразовании и кодировании. Цель лингвистики — понять, как возникает процесс восприятия, категоризирует, классифицирует и понимает мир с своей точки зрения.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, язык-посредник, стереотипы, концепт, информационная когнитивная модель, «культурная модель».

KIRISH. Ma'lumki, har bir davrda o'z rivojlanish jarayoniga ko'ra tilshunoslik va uning turli sohaları taraqqiy etgan. Jumladan, XVIII asrda asosan qardosh tillar orasida qiyosiy-tarixiy qarashlar mavjud bo'lgan bo'lsa, o'tgan asrda hukmron bo'lgan struktural paradigmaning o'rnini antropotsentrik, funksional, kognitiv va dinamik paradigmalar majmui egalladi. Antropotsentrik

paradigmada bu izlanuvchi qiziqishlarining anglash obyektlaridan subyektga o'tish, boshqacha qilib aytganda insondagi til va tildagi inson tahlili tushuniladi. Zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik paradigmasida qator yo'nalishlar taraqqiy etmoqda, ulardan kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya bugungi kunda eng dolzarb yo'nalishlar hisoblanadi.

Kognitiv tilshunoslik sohasida olib borilayotgan tadqiqotlar, tilning nafaqat kommunikatsiya vositasi sifatida, balki inson tafakkuri va hissiyotlari bilan bog'liq murakkab jarayon sifatida qanday ishlashini o'rganishga qaratilgan. Bu yondashuv, tilni faqat grammatik qoidalar to'plami sifatida emas, balki insonning atrof-muhitga bo'lgan munosabatini aks ettiruvchi dinamik tizim sifatida ko'rishga imkon beradi. Kognitiv tilshunoslikda asosiy e'tibor tilning kontekstual va madaniy jihatlariga qaratiladi, bu esa odamlarning fikrlash tarzini va dunyoqarashini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Maqolada kognitiv lingvistika nazariyalarining amaliy qo'llanilishi ham muhokama qilinadi. Masalan, kognitiv stereotiplar (skript, freym, senariy, geshtalt) orqali odamlar qanday qilib abstrakt tushunchalarni aniq tasvirlar yordamida ifodalashlarini ko'rsatish mumkin. Shuningdek, til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro ta'sirlarni tahlil qilish orqali kognitiv tilshunoslik sohasidagi yangi istiqbollar ochiladi. Tilning muloqotda ishtirok etishi borliqni idrok etish jarayoni hisoblanib, u haqidagi axborotni shakllantirish va uzatish, axborotni qurish va takomillashtirish, uni uzatish va qabul qilish kabi umumiy bilimlarni o'zida mujassamlashtiruvchi keng doiradir. Kognitiv lingvistika tilni o'rganadi. Tilshunoslikning bu bo'limi **“til tizimining axborotni qayta ishlash, nutqni hosil qilish va idrok etish”** nuqtayi nazaridan o'rganuvchi soha sifatida qaraladi.

Kognitiv tilshunoslar, boshqa tilshunoslardan farqli ravishda, tilni kognitiv yondashuvlar asosida o'rganadilar: ular tilning tizimligini, tuzilishini, xizmat qiladigan vazifalarini va bu vazifalarning til tizimi tomonidan qanday amalga oshirilishini tasvirlashga va hisobga olishga harakat qiladilar. Biroq, kognitiv tilshunoslarning tilni o'rganishining muhim sababi tilning fikrlash shakllarini aks ettiradi, degan taxmindan kelib chiqadi. Shunday ekan, tilni shu nuqtayi nazardan o'rganish kontseptualizatsiya modellarini o'rganishdir, degan nazariyani kognitiv tilshunoslar ilgari suradi. Unga ko'ra, kognitiv lingvistikaning tilni o'rganishdagi boshqa yondashuvlaridan farq qiladigan eng muhim jihati shundaki, **til inson ongining muayyan fundamental xususiyatlari va dizayn xususiyatlarini aks ettiradi**

deb faraz qilinadi¹. Kognitiv tilshunoslik tilshunoslikning nisbatan yangi maktabi bo'lib, kognitiv fan deb nomlanuvchi fanlararo tadqiqotning zamonaviy sohasida paydo bo'lgan til va fikrni o'rganishning eng innovatsion va hayajonli yondashuvlaridan biridir.

METOD. Kognitiv tilshunoslikda olam borasidagi bilimlarni inson ongida aks ettirish bu tilning vazifasiga kirmaydi. Ushbu aks inson tafakkuri yordamida gavdalanadi. Tafakkurimizda aks etgan hodisa lison orqali nutqda o'z ifodasini topadi. Kognitiv tilshunoslikda aynan shu jarayon, ya'ni tafakkurdagi hodisaning qay tartibda lisoniylashuvi bahsli mavzulardan hisoblanadi.

Kognitologiya fani inson tafakkuri bilan chambarchas bog'liq. Voqelikdagi biror predmet haqida dastlab ongimizda o'z his-tuyg'ularimiz ko'magida tushuncha paydo bo'ladi. So'ngra xotiramizdagi ma'lumotlar omboriga ko'ra ushbu tushuncha konseptlashadi, ya'ni tafakkurimizda voqelikdagi predmet obrazini gavdalandirib. Oxirgi bosqich konsept voqelikdagi predmetning lisoniy moddiylashuvi bilan yakunlanadi.

Kognitiv tilshunoslikda eng asosiy o'rganiladigan muammo – bu konseptdir. Chunki kognitiv tilshunoslik – dunyoning lisoniy tasvirida muayyan konseptning mohiyati va dunyo voqeliklari bilan bog'liqligini o'rganuvchi fan bo'lsa, konsept kognitiv tilshunoslik fanining asosiy kategoriyalaridan biri bo'lib, madaniyat va inson o'rtasidagi aloqa o'rnatuvchi elementdir. “Konsept” atamasi o'tgan asrning 90-yillaridan beri tilshunoslikda keng qo'llanilib kelinmoqda. Shunga qaramasdan, konsept tushunchasi hali-hamon bitta umumiy izoh yoki talqinga ega emas.

Biror bir hodisani gavdalandirishda avval inson tafakkurida yuzaga kelgan mental tuzilmalar lisonda o'z aksini topadi. Bu jarayonda esa so'z voqelikni anglash va bilish vositasi sifatida qaraladi. Voqelikning lisonda moddiylashuv bosqichlari: dastlab moddiy dunyo haqidagi tushuncha paydo bo'lishi, so'ngra bu tushuncha tafakkurdagi mavjud bilimlar orqali konsept sifatida shakllanib nom olinishi bilan tavsiflanadi.

MUHOKAMA. Kognitiv tilshunos olimlar ushbu jarayonda muhim rol o'ynovchi lisoniy xotiraga ham to'xtalib o'tadi. Ya'ni, insonning

¹ Vyvyan Evans va Melanie Green. Kognitiv tilshunoslikka kirish, Edinburg universiteti nashriyoti-2006; p-5, 85

lisoniy xotirasi tashqi dunyo axborotini qabul qilib uni lisoniy xotiradagi ramzlarga va qoliplarga tayangan holda botiniy nutqdan zohiriy nutqqa ko'chiriladi. Ammo, shu jarayonda inson tafakkuridagi lisoniy xotira va qoliplar qay tarzda faollashishi hamon muhokama talab etuvchi mavzulardan biridir. Tilshunos olim Yu.N.Karaulovning fikricha semantika va gnoseologiya (ma'no va uni bilish) bir-biri bilan bilvosita bog'lanishini, ular o'rtasida **oraliq bosqich** bor degan nazariya bilan "til – belgilar tizimidir" va "ma'nolarning individual tizimini qayta tiklash yo'li bilan insonning tashqi olamni bilish qobiliyatini aniqlash mumkin"ligi borasidagi ilmiy farazlarga qarshi chiqdi. Yu.N.Karaulov ushbu oraliq **bosqichlarga obraz, geshtalt, freym, propozitsiya, kartina, simvol, formula, so'z va diagrammalarga** to'xtalib, aynan ushbu bosqichlarda insonda oraliq til yuzaga kelishini ta'kidlaydi. Tilshunos olim oraliq tilga quyidagicha ta'rif beradi: "Oraliq tili-intellektual faoliyat va uning lisoniy voqelanishi jarayonida yuzaga keladi va "tovushli, tashqi nutq va miya(ong)ning o'ziga xos tili oralig'idan o'rin oladi". Shuningdek, olim oraliq tilning lug'at tarkibi va bu boradagi hech qanday matn mavjud emasligini, oraliq tilning asosiy vazifasi inson miya tili va insonning haqiqiy-tabiiy tili o'rtasidagi vositachilik ekanligini qayd etadi"². Kognitiv tilshunos olimlarining muhokamaga sabab bo'luvchi ushbu mavzu ham o'z o'rnida juda ham dolzarbdir. Har qanday voqelikning inson lisonida moddiylashuvida inson tafakkurida ro'y beradigan barcha psixologik va biologik hodisalar qay tarzda lison bilan uzviy bog'lanishini aniqlash ushbu olimlar zimmasidagi yechilishi lozim bo'lgan lisoniy jumboqdir. Tilshunos olim Karaulov Yuriy Nikolayevich ta'kidlagan oraliq bosqichlari mavzusini dunyoning boshqa tilshunos olimlari ham davom ettirib, bu boradagi o'zlarining ilmiy farazlarini – oraliq bosqichlarini ilgari surishdi: Rumelhart "script va senariy" (1975); Filmor "kognitiv model" (1977); Jounson Lerd "mental model" (1983); van Deyk "situatsiya modeli" (1989) kabi bosqichlarni oraliq bosqichlar qatoriga kiritib, Karaulovning ta'limotini yanada kengaytirdi³.

² Sh.Safarov. Kognitiv tilshunoslik. "Sangzor".Jizzax 2006.29-bet. 91 bet.

³ Sh.Safarov. Kognitiv tilshunoslik. "Sangzor".Jizzax 2006.33-bet. 91 bet.

NATIJA. Aynan ushbu "quticha"lar orqali inson xotirasida mavjud bo'lgan bilimlarni moddiylashuviga erishiladi, degan g'oya ilgari surildi. Olimlar ilgari surayotgan ushbu kognitiv modellar yordamida insonning tashqi olamning idroki jarayonini yengillashtirib, qabul qilinayotgan ma'lumotlarni inson xotirasidagi oldingi tajribalari asosida mental "qayta ishlab" qismlarga ajratib va umumlashtirib yangi bilimni kashf etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu hodisa- borliqni qismlarga ajratib, umumlashtirib, idrok etish qobiliyati insoniyatga Olohdan tomonidan taqdim etilgan buyuk tuhfadir. Ushbu qobiliyat orqali, biz borliqdan qabul qilinayotgan axborotlarni saralashimiz va keragini xotiramizda saqlashimiz mumkin. Tashqi olamda yuz berayotgan hodisalar takrorlanishi, bir-biriga yaqin bo'lishi mumkin. Bu jarayonda esa ular bilan bog'liq bo'lgan bilimlar ham aynan ma'lum bir qoliplashtirilgan **stereotip** (bir xil qolip)larga ega bo'ladi. Ushbu qoliplashgan bilimlar, insonga xotirada bu qolip bilan bog'liq bilim yordamida yangi bilim qiyoslanadi va yangi bilim qayta ishlanib, lisonda moddiylashadi. Bu kabi mental qoliplar borliq haqidagi, hodisa borasidagi axborotni to'liq tiklash va tasvirlash imkonini beradi.

Kognitiv tilshunoslik tilni kognitiv tomonidan o'rganadi, bu yerda kognitiv dunyoni anglashimizdagi oraliq axborot tuzilmalarining muhim rolini o'zida mujassam etadi. Kognitiv lingvistika tilni insonning umumiy kognitiv imkoniyatlariga singdirilgan deb hisoblaganligi sababli, insonning dunyo bilan o'zaro ta'siri ongdagi axborot tuzilmalari orqali hamohang birlashadi. Bu jarayonda esa, lison-tabiiy tilning asosiy vazifasi axborotni qabul qilish, qayta ishlash va yetkazuvchi vosita sifatida qaraladi. Shu boisdan ham lison borliq bilimlarining umumiy ombori, yangi tajribalar bilan shug'ullanish, eskilarini esa xotirada saqlash bilan bog'liq toifalarning tuzilgan to'plami hisoblanadi⁴. Kognitiv tilshunoslar uchun biror bir voqelikdagi hodisaning tahlilida "kontekst" va "holat" (context and situation) alohida muhim konseptlar hisoblanadi. Ayniqsa "kontekst" kognitiv tilshunoslar tomonidan aqliy hodisa sifatida qaraladi. Olim Langaker borliq haqidagi semantik bilimni tavsiflashda "kontekst"

⁴ Dirk Geeraerts va Xubert Kuykens. Kognitiv tilshunoslik bo'yicha Oksford qo'llanmasi. Oksford universiteti nashriyoti 2007. P-37, 1361

markaziy tushuncha bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi⁵. Kundalik hayotda duch keladigan barcha turdagi hodisalar uchun biz ko'p sonli o'zaro bog'liq kontekstlarni boshdan kechiramiz va ularni xotirada saqlaymiz. Kognitiv toifalar (kategoriyalar-D.Baxriddinova) nafaqat ular kiritilgan bevosita kontekstga, balki u bilan bog'liq bo'lgan barcha kontekstlar to'plamiga ham bog'liq. Shu nuqtayi nazardan, biror bir mavzu doirasida inson ongida saqlanib turuvchi barcha kognitiv tasavvurlarni kognitiv tilshunoslikda ma'lum bir atama bilan izohlash lozim deb topildi. Kognitiv tilshunos olimlar bunday atamani "kognitiv model" tarzida ushbu fanga targ'ib qildi. Haqiqatda, biz barcha qabul qilayotgan yangi axborotlarni ongimizdagi mavjud bo'lgan yoki o'xshah toifalarga – kognitiv modellarga asoslanib idrok etamiz. Til bu millat madaniyatini ko'rsatib beruvchi vosita ekan, kognitiv modellarni "**madaniy model**" sifatida ham talqin etilishini olmon tilshunoslari quyidagi fikrlarida izohlagan: "Kognitiv modellar, albatta, universal emas, lekin inson o'sib-ulg'aygan va yashaydigan madaniyatga bog'liq. Madaniyat kognitiv modelni shakllantirish uchun biz boshdan kechirishimiz kerak bo'lgan barcha vaziyatlar uchun zamin yaratadi.

XULOSA. Shunday qilib, ma'lum sohalar uchun kognitiv modellar oxir-oqibat madaniy modellarga bog'liq. Aksincha, madaniy modellarni ijtimoiy guruh yoki kichik guruhga mansub odamlar tomonidan baham ko'rilgan kognitiv modellar sifatida ko'rish mumkin⁶". Umuman olganda, kognitiv modellar va madaniy modellar bir tanganing faqat ikki tomonidir. "Kognitiv model" atamasi ushbu kognitiv obyektning psixologik tabiatini ta'kidlab, shaxslararo farqlarga yo'l qo'ysada, "madaniy model" atamasi uning ko'p odamlar tomonidan umumiy bo'lishining birlashtiruvchi jihatini ta'kidlaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Vyvyan Evans va Melanie Green. Kognitiv tilshunoslikka kirish, Edinburg universiteti nashriyoti, 2006.
2. Sh.Safarov. Kognitiv tilshunoslik. Sangzor. Jizzax, 2006.
3. Dirk Geeraerts va Xubert Kuykens. Kognitiv tilshunoslik bo'yicha Oksford qo'llanmasi. Oksford universiteti nashriyoti, 2007.
4. Fridrix Ungerer, Xans-Yorg Shmid. Kognitiv lingvistikaga kirish. Pearson-Longman. Ikkinchi nashr. 2006.

⁵ Fridrix Ungerer, Xans-Yorg Shmid. Kognitiv lingvistikaga kirish. Pearson-Longman. Ikkinchi nashr. 2006. 61-bet; 396.

⁶ Fridrix Ungerer, Xans-Yorg Shmid. Kognitiv lingvistikaga kirish. Pearson-Longman. Ikkinchi nashr. 2006. 52-bet; 396.